

חתימת ספר יואל (ד יח-כא), המבנה הספרותי שלה וזיקתה לגוף הספר

פרופ' אליהו עסיס

מעובד מתוך הספר: יואל – בין משבר לתקווה

המבנה של ד יח-כא

פסוקים יח-כא הם החתימה של ספר יואל ומוסכם כי הם יחידה מגובשת אחת.¹ שאלת יחסם של פסוקים אלה לשאר דברי הנביא היא מרכזית.² המפתח להבנת פסוקי החתימה של הספר הוא ההבחנה במבנה המיוחד שלהם. בדרך כלל מיקדו חוקרים את המבנה של הפסוקים על שני הצירים: ישועה לישראל ומפלה לאויבים.³ אלה הם אמנם שני מוקדים עיקריים בפסוקים אלה, אך חשיפתו של מבנה הפסוקים תלמד על העיקרון המרכזי אשר עומד ביסודם של פסוקי החתימה של יואל.

אני מציע לחלק את היחידה לשני חלקים בני ארבעה איברים כל אחד, העומדים זה כנגד זה במבנה ישר (א ב ג ד א' ב' ג' ד'):

(יח) א וְהָיָה בַיּוֹם הַהוּא יִטְפוּ הַהָרִים עָסִיס

ב וְהִגְבְּעוֹת תִּלְכְּנָה חֵלֶב

ג וְכָל אֲפִיקֵי יְהוּדָה יִלְכוּ מֵיָם

ד וּמַעַן מַבִּית ה' יֵצֵא וְהִשְׁקָה אֶת נַחַל הַשְּׂטִיָּם.

(יט) א' מִצָּרִים לְשִׁמְמָה תִּהְיֶה וְאָדוּם לְמִדְבַּר שְׁמָמָה תִּהְיֶה

ב' מִחֶמְס בְּנֵי יְהוּדָה אֲשֶׁר שָׁפְכוּ דָם נִקְיָא בְּאַרְצָם.

(כ) ג' וְיִהְיֶה לְעוֹלָם תִּשָּׁב וִירוּשָׁלַם לְדוֹר וָדוֹר.

(כא) ד' וְנִקְיֵתִי דָמָם לֹא נִקְיֵתִי וְה' שָׁכַן בְּצִיּוֹן.

נתחיל את דיוננו מהסוף. בשורה הרביעית בכל חלק (רכיבים ד,ד') ישנה התייחסות למקומו של ה', יח (רכיב ד): "בית ה'", כא (רכיב ד): "וה' שכן בציון". בשורה השלישית בכל חלק (רכיבים ג,ג') נזכר "יהודה", בפסוק יח (רכיב ג) ההתייחסות היא לשפע המים ביהודה, ובפסוק כ (רכיב ג') מדובר על הישיבה הנצחית של העם בארץ יהודה. השורה השנייה בכל חלק (רכיבים ב,ב') מתארת זרימה של נוזל, ב-יח (רכיב ב) החלב זורם

בגבעות (על 'הלך' במשמעות של 'זרם', ראו גם: ישעיהו ח ז; תהלים עז יח; קהלת א ז); ב-יטו (רכיב ב') הדם של בני יהודה זורם בארץ. אף כי בשלוש השורות הראשונות של החלק הראשון מדובר על זרימה של נוזלים, אראה בהמשך כי הזיקה בין הדם לחלב היא הדוקה ומשמעותית. השורה הראשונה בחלק הראשון מדברת על היין הנוטף בהרים, יחו (רכיב א), ואילו השורה הראשונה בחלק השני מתארת מצב של יובש ושממה במצרים ובאדום, כא (רכיב א').

לאחר שהצענו את המבנה הראשוני נוכל לבחון את טיב הזיקות בין שני החלקים. השורה הראשונה של החלק הראשון מתארת את השפע של ה"עָסִיס" (א יחו). שורש המילה הוא עס"ס ומשמעותו לרסק, לכתוש. המילה מצויה חמש פעמים במקרא, בדרך כלל משמעה "יין" (ישעיהו מט כו; יואל א ה; עמוס ט יג). גם התקבולת בשיר השירים ח ב: "אֶשְׁקֶךָ מֵיַיִן הַרְקָח מֵעֵסִיס רְמָנִי", יש בה ללמד שאולי "עָסִיס רְמָנִי" פירושו יין רימונים. הדימוי הזה של השפע העתידי של היין בהרים עומד כנגד תיאור השממה הצפויה לאדום ולמצרים בפסוק יטו (רכיב א'). המצב הנוכחי של השממה ביהודה בשל מעשי מצרים ואדום יתהפך בעתיד.

כנגד שפיכת הדם של יהודה על ידי המצרים והאדומים, פסוק יטו (רכיב ב'), מתאר הנביא שפע של חלב הזורם בגבעות של יהודה, פסוק יחו. מקבילה זו לכאורה אינה ייחודית, שכן בכל ארבע השורות של פסוק יח ישנה התייחסות לזרימה של נוזל. בפסוק יחו מדובר על זרימת מיץ היין: "יִטְפוּ הַהָרִים עָסִיס", בפסוק יחו, מדובר על זרימת החלב: "תִּלְכְּנָה חֶלֶב", יחו עוסק בזרימה של מים: "יֵלְכוּ מַיִם", ובפסוק יחו: "וּמַעַיִן מַבֵּית ה' יֵצֵא". אולם הזיקה בין זרימת החלב לבין זרימת הדם היא זיקה הדוקה ומשמעותית, לאור המשמעות המטפורית של המילה "חלב". פרשנים וחוקרים לא נתנו תשומת לב מספקת למשמעות הייחודית של הביטוי "וְהִגְבְּעוּת תִּלְכְּנָה חֶלֶב". בוור סבור שהדימוי מתאר בהגזמה את רעיון השפע.⁴ וויינקאפ מסביר, ובצדק, שכוונת הביטוי היא לשפע של מרעה, אשר מיטיב את החלב.⁵ זו המשמעות שמצויה, אליבא דפרשנים רבים, בביטוי הרווח בתורה: "אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ", שמות ג ח; יז; יג ה; לג ג; ויקרא כ כד; במדבר יג כז; דברים לב יד ועוד.⁶ הכוונה במקומות אלה היא לתאר את העושר של הארץ ואת טובה. באיוב כא כד החלב בא לסמל עושר באופן כללי, שאינו קשור למרעה ולחקלאות, ובהקשר זה – עושרו של הרשע: "עֲטִינִי מְלֵאוֹ חֶלֶב וּמַחַ עֲצָמוֹתַי יִשְׁקָה". אפשר להרחיב מעט את הדימוי של החלב לכיוונים נוספים. התרגום הניאופיטי לשמות ג ח גורס: "לייצר פירות טובים, טהורים כחלב ומתוקים כדבש". לפי מקור זה, אין החלב מתייחס לשפע של מרעה, אלא לצבעו של החלב – לבן.⁷ המובן של הדימוי לפיכך הוא: זך, טהור. השורש לב"ן במשמעות של טהור רווח בתרבויות רבות ומגוונות, ומשמעות זו של הדימוי רווחת גם במקרא, למשל, ישעיהו א יח: "אִם יִהְיוּ חֲטָאִיְכֶם כְּשֵׁנִים כְּשֵׁלֶג יִלְבְּנוּ אִם יֵאָדִימוּ כְּתוֹלַע כְּצִמְרֵי יִהְיוּ"; תהלים נא ט: "תִּכְבְּסֵנִי וּמִשְׁלַג אֶלְבִּינִי"; איכה ד ז: "זָכוּ נְזִירֵיהֶּ מִשְׁלַג צָחוּ מִחֶלֶב". אפשרות אחרת, המקבלת רק ייצוג מצומצם במקרא, היא כנראה המשמעות המקופלת בהבנת פסוקנו: תפקיד החלב בחיי האדם בפרט והיונקים בכלל הוא מרכזי מאוד, ועל בסיס זה יש להבין כי החלב יכול לציין גם משמעות של חיים. כך הדבר במשלי כז כז: "וְיָדִי חֶלֶב עֲזִים לְלַחֵם לְלֶחֶם בְּיָתֶךָ וְחַיִּים לְנַעֲרֹתֶיךָ". החלב כאן דומה לחם, ובשניהם תלויים החיים: החלב בתקופת הינקות של האדם, והלחם, מאז, ובמשך כל חיי האדם. אכן, בתקבולת שבפסוק המילה חיים מקבילה לחלב וללחם. על פי זאת נבין את ההקבלה שבין חלב ובין דם. החלב והדם מסמלים שניהם את החיים, והדם מתקשר גם למוות.⁸ ומבחינה זו אפשר להבין את היחס בין "וְהִגְבְּעוּת תִּלְכְּנָה חֶלֶב", במובן של חיים, לבין נושא המוות המצוי בצלע המקבילה

בחלק השני: "מִחְמַס בְּנֵי יְהוּדָה אֲשֶׁר שָׁפְכוּ דָם נָקִיא בְּאֶרְצָם". אכן, החלב בא בהקבלה לדם במשמעות זו בעוד מקור אחד, משלי ל לג: "כִּי מִיץ חֶלֶב יוֹצֵיא חֲמָאָה וּמִיץ אֶף יוֹצֵיא דָם וּמִיץ אַפִּים יוֹצֵיא רִיב".

גם פסוק יח3 ופסוק כ קשורים זה לזה. בפסוק יח3 מתוארת זרימת המים באפיקי יהודה. תיאור זה מביע את טיבו של המקום כשופע מים, זה עשוי להיות הבסיס להתיישבות הקבע ביהודה וירושלים המתוארת בפסוק כ.

גם השורה הרביעית בחלק הראשון ומקבילתה בחלק השני נקשרות זו לזו מצד תוכן – מקום שכינת האל. בפסוק כא בית המקדש הוא במוקד התמונה. פסוק זה החותם את ספר יואל קובע שה' שוכן בירושלים. הרכיב המקביל לו, פסוק יח4, מתאר שוב תמונה של מים זורמים, והפעם, מים היוצאים מתוך היכל ה' ומשקים את נחל השיטים. תמונה דומה לזו, של מעין היוצא מבית ה', מצויה גם ביחזקאל מז א-יב ובזכריה יד ח (אולי גם תהלים מו ה; סה י). תמונה זו נשענת כנראה על תיאור הנהר היוצא מעדן להשקות את גן עדן, בסיפור הבריאה בבראשית ב י-יד. בכך ביקש הנביא לדמות את בית המקדש לגן עדן, כפי שנעשה גם במקומות אחרים.⁹ תיאור העתיד המיוחל בהשוואה לטוב של גן עדן עולה בקנה אחד גם עם הנאמר ביואל ב ג, שבו מדומה המציאות הקדומה לגן עדן, בעוד שמצבה הנוכחי של הארץ הוא שממה: "כִּגְן עֵדֶן הָאָרֶץ לָפְנֵינוּ וְאַחֲרָיו מִדְבַר שְׁמָמָה וְגַם פְּלִיטָה לֹא הָיְתָה לוֹ".¹⁰ למוטיב המים היוצאים מבית ה' יכולה להיות משמעות נוספת: בית ה' הופך להיות מקור הפיריון של הארץ ומקור השפע, משום שאלוקים בתוך המקדש.¹⁰ על פי פירוש זה מתחזק הקשר עם הכתוב בפסוק כא: "וה' שֶׁכֵן בְּצִיּוֹן". שני החלקים, אם כן, חותמים בנוכחות של ה' במקדש, ובציון, ונוכחות זו היא שמביאה לשפע חומרי.¹¹

לכל אחת משתי החתימות המקבילות בד יח-כא, מבנה פנימי מיוחד. כל אחד מארבעת המשפטים של החלק הראשון (פסוק יח) מתאר זרימה של נוזל. המשפט הראשון מתאר זרימה של יין ("יִטְפוּ הַהַרְיִים עֲסִיס"), השני של חלב ("וְהַגְּבֻעוֹת תִּלְכְּנָה חֶלֶב"), והשלישי והרביעי של מים ("וְכָל אַפְיָקֵי יְהוּדָה יִלְכּוּ מַיִם"; "וּמִעַיִן מַבֵּית ה' יֵצֵא וְהִשְׁקָה אֶת נַחַל הַשְּׂטִיִּים"). הנוזלים סודרו על פי דרגת ערכם: הנוזל היקר ביותר הוא היין, לפיכך הוא נזכר ראשונה, החלב בא אחריו, ולבסוף המים. גם המקומות שבהם הנוזלים זורמים סודרו מבחינת גובהם הטופוגרפי בסדר יורד. המשפט הראשון מתאר את הזרימה של היין בהרים, המשפט השני מתאר את הזרימה של החלב על הגבעות, ואילו המשפט השלישי מתוארת זרימת המים באפיקי הנחלים. המשפט הרביעי מתאר ירידה אל מתחת לפני הקרקע, אל המעיין. בירידה אל מתחת לפני הקרקע הופך המשפט הרביעי לשיאו של רצף המשפטים משום שרק בו, בניגוד לקודמיו, כיוון זרימת המים הוא הפוך, המים נובעים מלמטה ועולים מעלה. המבנה ההדרגתי של שלושת המשפטים הראשונים עד הנקודה הנמוכה בשורה הרביעית מבליט לפני הקורא גם את המבנה של היחידה, אשר איבריה שואפים אל האיבר האחרון – השיא. השורה הרביעית בולטת לא רק בשל היותה הנקודה הנמוכה מבחינה טופוגרפית, אלא גם משום שכיוון זרימת המים מתהפך בה. מבנה זה, הנוצר מתוך מוטיבים של ירידה ועלייה, בא להבליט את הרעיון שעולה מן השורה האחרונה שהוא עיקרו של הקטע – מקור השפע הוא מבית ה'. הארץ, ההרים, הגבעות והאפיקים, שופעים בזרימה של יין, חלב ומים. מקורו של שפע זה הוא בית המקדש. על כן במשפט זה בא תיאור של מצב יוצא דופן, היינו של מעיין הנמצא בבית ה', והוא מהווה את המקור של מי נחל השיטים. תפקידו של המשפט הרביעי הוא להבליט את החידוש,

את סיבת השפע ומקורו: בית ה' המייצג את נוכחות ה' בארץ.¹² מבנה זה יוצר הפתעה בשורה הרביעית, אשר בה אמנם מדובר על מים, אבל מים אלה נותנים מהות חדשה לברכה הגשמית, שאינה שפע של ברכה וכלכלה, אלא של נוכחות ה'. המים יוצאים כאן מבית המקדש, והם מקור השפע כולו, וסמל להיות ה' בקרב העם.

שונה הוא המבנה של חלקה השני של החתימה (פס' יט-כא). המבנה שכאן מסורג (אבא'ב'), וגם בו ההפתעה מצויה בסופו. השורה הראשונה (פס' יט) מתארת את השממה של אדום ומצרים. לעומת זאת, השורה השלישית (פס' כ) מתארת את המצב ההפוך ביהודה – יהודה מאוכלסת באנשים, ומצב זה הוא נצחי. השורה השנייה (פס' יט) מדברת על חטאים של אדום ומצרים בשפיכת דמם של יהודה, והשורה הרביעית (פס' כא) חוזרת לעסוק בכך, והפעם בטענה שה' לא ינקה את דמם של מצרים ואדום. שורה זו מסיימת את היחידה כולה בשיא נוסף – ה' ישכון בציון. כמו בחלקה הראשון של החתימה, פסוק יח, כך גם בחתימה של החלק השני, מדגיש הנביא במצב החדש שהוא צופה את מקומו של ה' במקדש או בירושלים.

בכל אחד משני חלקי החתימה מכוון המבנה, בדרכים שונות, לאיבר האחרון – איבר השיא. פעם מבליט השיא את נוכחותו של ה' בירושלים (פס' כא), ופעם את היותו של ה' מקור השפע והברכה (פס' יח).

החתימה לעומת גופו של הספר

מה משמעות החלוקה של החתימה לשני חלקים? כל אחד משני החלקים מתייחס לאחד משני הנושאים אשר יואל עוסק בהם. החלק הראשון של הספר, א ב – ב כז, עוסק במכת הארבה ובחורבן החקלאי של הארץ. נושא זה כולל גם תיאורים של בצורת.¹³ החלק השני של הספר, ג א – ד יז, עוסק בחורבן המדיני של הארץ על ידי אויבים.¹⁴ על היחס בין שני חלקי הספר כתבתי בהרחבה בפרק השני של חיבור זה.

החלוקה של הסיכום לשני חלקים אשר מקבילים לשני חלקי הספר מצד אחד, והקשר הסימטרי בין שני חלקי הסיכום, מחזקים את הטענה שיש לראות בשני החלקים של הספר תיאורים שונים מצד אחד, אך קשורים בקשר הדוק מצד שני. החלק הראשון של החתימה, ד', יח, הוא חתימה של חלקו הראשון של הספר העוסק במכה הכלכלית של הארץ (א ב – ב כז), ואילו החלק השני של החתימה, ד יט-כא, הוא חתימה של החלק השני העוסק במכה המדינית של הארץ (ג א – ד יז).

החלק הראשון של החתימה עוסק בגאולה החומרית של יהודה, באמצעות המוטיב של זרימה של נוזל. מוטיב דומה של זרימת נוזל כביטוי לשפע מצוי בכמה מקומות במקרא, למשל תהלים קלג, אשר מתאר את השפע באמצעות מטפורה של זרימה של שמן על ראשו של אהרן. ביואל תיאור זה של השפע הוא קונקרטי, משום שהוא מתאר את היפוך המצב שנוצר על ידי הארבה בפרקים א – ב יז. שפע היין המתואר בחתימה: "יִטְפוּ הַהַרְיָם עֲסִיס", עומד בהנגדה להיעדרו בא ה: "הַקִּיצוּ שְׂכוּרִים וּבְכוּ וְהִלְלוּ כֹל שְׁתֵּי יַיִן עַל עֲסִיס כִּי נִכְרַת מִפִּיכֶם". תיאור שפע החלב בגבעות (פס' יח): "וְהַגְּבְעוֹת תִּלְכְּנָה חֶלֶב", עומד בהנגדה להיעדר מרעה לבקר ולצאן, א יח: "מִה נֶאֱנַחָה בְּהֵמָה נִבְכוּ עֲדָרֵי בְּקָר כִּי אֵין מְרְעָה לָהֶם גַּם עֲדָרֵי הַצֹּאן נֶאֱשָׁמוּ". תיאור שפע המים באפיקים של יהודה (פס' יח): "וְכָל אֶפְיָקֵי יְהוּדָה יִלְכוּ מַיִם", עומד כנגד תיאור יובש המים והבצורת, א כ: "כִּי יִבְשׁוּ אֶפְיָקֵי מַיִם וְאֵשׁ אֶכְלָה נְאוֹת הַמִּדְבָּר". חלק זה של החתימה מסתיים בתיאור של מעיין המים היוצא מבית

ה' ומשקה מקומות רחוקים: "ומעין מבית ה' יצא והשקה את נחל השטים"¹⁵. תיאור זה הוא היפוכו של התיאור של בית ה' בהקשר של מכת הארבה. בפרק א ט, נאמר: "הקרת מנחה ונסך מבית ה' אכלו הפהגים משרתי ה'". ושם בפסוק יג נאמר: "באו לנו בשקים משרתי אלהי פי נמנע מבית אלהיכם מנחה ונסך". בשל מכת הארבה, ומכת הבצורת שכנראה התלוותה אליה, הפגיעה ביבול הייתה גדולה, וכתוצאה מכך אי אפשר היה להביא מנחות ונסכים לבית ה'. החתימה מתארת מצב חדש, מתוקן, השונה לחלוטין מזה שהיה. אפשר היה לצפות כי במצב המתוקן השפע החקלאי והחומרי יאפשר הבאה מחודשת של מנחות ונסכים לבית ה'. אולם לא כך הדבר, הנביא מתאר את בית ה' כמקור שיפרה את האדמה החקלאית בשפע מי מעיין. אם כן, התיקון בא לידי ביטוי בכך שבמקום שהמנחות והנסכים יובאו לבית ה', בית ה' יעניק מים לסביבתו.

החלק השני של החתימה מציג תמונה המתארת את היפוך המצב של חורבן המקדש, הארץ והעם בשנת 586 לפנה"ס, כפי שתואר בחלק השני של הספר בג א – ד יז. הנביא מבטיח כי הגויים אשר פיזרו את יהודה אל מחוץ לארצם, יימכרו אף הם למחוזות רחוקים (ד ב-ח). בהתאם לכך מבטיח הנביא בחתימה שארצם של מצרים ואדום תהיה שממה, ד יט: "מצרים לשממה תהיה ואדום למדבר שממה תהיה". ההבטחה בחתימה על האכלוס של יהודה וירושלים לעולם: "ויהודה לעולם תשב וירושלם לדור ודור" היא תיאור הפוך לריקון הארץ מיושביה, ד א: "כי הנה בימים ההמה ובעת ההיא אשר אשיב את שבות יהודה וירושלם". הקשר בין פסוקים אלה מתהדק גם באמצעות משחק המילים "אשיב", "ושבות", ד א, ובין המילה "תשב", ד כ.¹⁶ החלק השני של החתימה מסתיים בהצהרה התיאולוגית "וה' שכן בציון". סיום זה חוזר לדברי הנביא, ד יז: "וידעתם כי אני ה' אלהיכם שכן בציון הר קדשי".

ראינו, אם כן, שפסוקים יח-כא בפרק ד ביואל מהווים מעין חתימה וסיכום לספר.¹⁷ שני הנושאים המרכזיים של ספר יואל, שעניינם במכות חקלאיות וכלכליות של הארץ מזה, ובחורבנה המדיני מזה, משתקפים גם במבנה הדוק בחתימת הספר. המוקד התיאולוגי של שני הנושאים הוא שאלת מציאותו של ה' בקרב העם. המענה לבעיה תיאולוגית זו בא בגופו של הספר ביחס לשני הנושאים. ביחס לנושא הכללי נאמר, ב כז: "וידעתם כי בקרב ישראל אני ואני ה' אלהיכם ואין עוד ולא יבשו עמי לעולם"¹⁸. בדומה לכך נאמר גם ביחס למצוקה המדינית, ד יז: "וידעתם כי אני ה' אלהיכם שכן בציון הר קדשי והיה רישלם קדש וזרים לא יעברו בה עוד". זהו הדגש בשתי החתימות בהתאמה. החתימה הראשונה חותמת: "ומעין מבית ה' יצא", ואילו החתימה השנייה סוגרת את הספר: "וה' שכן בציון".

¹ יוצא מכלל זה הוא קרנשאו אשר מצא מבנה אינקלוזיו בין פסוק יז לבין פסוק כא, העוסקים שניהם בשכינה של אלוקים בציון, ועל כן, לדעתו, גבולות החתימה הם ד יז-כא. ראו: קרנשאו, יואל, עמ' 130-131.

² רבים חושבים שפסוקים אלה הם תוספת מאוחרת. וולף מבסס קביעה זו על שתי טענות עיקריות. הראשונה היא שנוסחת הפתיחה "והיה ביום ההוא" מעידה על משניותם של פסוקים אלה, והשנייה, על כך שהאיום שבפסוק יט מופנה כלפי מצרים ואדום, אשר לא נזכרו קודם לכן בנבואות יואל, וולף, יואל ועמוס, עמ' 75. בוור רואה בפסוקים אלה תוספת של עריכה רק משום שאין הם מגלים מקוריות. אמנם הוא מדגיש שפסוק טז אינו מתאר את גורלו הסופי של העם, על כן אי אפשר לראות בו את סיומו הטבעי של הספר. אולם הוא מניח שהייתה ליואל אמירה כלשהי בעניין זה בחתימת הספר אלא שהיא אבדה. בוור, עובדיה ויואל, עמ' 140. טענות אלה אינן משכנעות. בוור אינו מסביר מדוע פסוקים אלה אינם מגלים מקוריות. אפשר שהוא מכוון לכך שהמוטיב של נביעת המים מבית ה' (פסוק יח) מופיע כבר ביחזקאל מז א-יב וגם בזכריה יד ח. ואפשר שהוא מסיק זאת בשל הדמיון שקיים בין פסוקים אלה לחתימת ספר עמוס. בוור, עובדיה ויואל, עמ' 141. אלא שחולשתה של האפשרות האחרונה היא בכך שהרבה ממשבעות הלשון של יואל, לאורך הספר, מצויות גם בספרים אחרים. הטענה בדבר אי-הזכרתן של מצרים ואדום בגוף הספר אינה חזקה משום שאין הכרח שתהיה חפיפה בין הפסוקים האלה לגופו של הספר, אדרבה, אפשר שהם הוזכרו כאן כהשלמה למה שנאמר כבר קודם. גם טענת וולף על הפתיחה "והיה ביום ההוא" אינה הכרחית, משום שהיא יכולה להיות פתיחה לנבואה חדשה. כך אמנם דעת אלן, ספר

- יואל, עמ' 123. וולף עצמו עמד על קשרים לשוניים בין פסוקים אלה לבין גופו של ספר יואל, כגון: עסיס, אפיקי, בית ה', מדבר שממה, לעולם ודור ודור. אלא שהמסקנה שהעלה הייתה שבעל התוספת חיקה את סגנונו של יואל. לטעמי הטענות המבדילות שהעלה וולף חלשות יותר מהטענה בדבר הסגנון המשותף לפסוקים אלה ולשאר הספר. ובאמת, רוב החוקרים בימינו רואים אחדות בין פסוקים אלה לבין שאר הספר. ראו למשל: אלן, ספר יואל, עמ' 28, 42, 117-118; קרנשאן, יואל, עמ' 29-34; כוגן, יואל, עמ' 4-6; ברטון, יואל ועובדיה, עמ' 10-14. תרומה חשובה לחיזוק הטענה שפסוקים אלה הם חלק אורגני של ספר יואל ראו: אוגדן, יואל ד, עמ' 97-106. להלן נעמוד על הקשר ההדוק שבין החתימה לבין גופו של הספר. על מקורו של יואל בעמוס, ראו: פאול, עמוס, עמ' 288-290. יש להטעים כי על אף הזיקה בין שני הקטעים, ניכרים גם הבדלים משמעותיים ביניהם, כפי שציין וולף, יואל ועמוס, עמ' 83.
- ³ רובינסון סבור שמבנה הפסוקים הוא כיאסטי: A יח – ישועה לישראל; B יט – נקמה בגויים; A כ – ישועה לישראל; AB כא – נקמה בגויים וישועה לישראל. ראו: רובינסון, תרי עשר, עמ' 69; אהלשטרומ, יואל, עמ' 96. פרינסלו עומד על אי-דיוקים במבנה שהציע רובינסון ומציע את המבנה הבא: A יחbcd ישועה לישראל; B יטab מפלה לאדום ולמצרים; A כ-כא ישועה לישראל. ראו: פרינסלו, תיאולוגיה, עמ' 115-116.
- ⁴ בוור, עובדיה ויואל, עמ' 141.
- ⁵ וויינקאפ, יואל, עמ' 72; אלן, ספר יואל, עמ' 123; קרנשאן, יואל, עמ' 199.
- ⁶ כך לדוגמה בשמות ג ח, ראו למשל: רמב"ן; סרנה, שמות, עמ' 16.
- ⁷ בשיר השירים ה יב-יג עולה הניגוד בין השיער השחור של האיש ובין לובן עיניו. על החלב כביטוי לצבע לבן ראו גם בראשית מט יב; איכה ד יב.
- ⁸ מעניין כי התלמוד במסכת בכורות דף ו ע"ב קובע כי הדם נעקר בגוף המיניקת והופך לחלב. היום ידוע כי החלבון בחלב מופק מחומצות אמיניות הבאות מחלבון של הדם, ואשר מגיעות לבלוטת החלב באמצעות מחזור הדם. ראו: ליבוביץ, באב"ד וסלעי, חלב, טור 420.
- ⁹ זלין, תרי עשר, עמ' 177; רודולף, יואל, עמ' 86.
- ¹⁰ אלן, ספר יואל, עמ' 124.
- ¹¹ הזיקה בין פסוקים יט-כא לפסוק יח עומדת כנגד הטענה שפסוק יט הוא פרגמנט, ראו למשל: ברטון, יואל ועובדיה, עמ' 110.
- ¹² על נושא זה בספר חגי, ראו: עסיס, המקדש בספר חגי, עמ' 1-10.
- ¹³ על השילוב בין מכת הארבה לבין הבצורת בתנאי האקלים של ישראל, ראו: סימקינז, עולם הטבע ביואל, עמ' 441-444. על מכת הבצורת בספר יואל, ראו: נאש, עונות השנה ביואל, עמ' 74-80.
- ¹⁴ ראו למשל: וולף, יואל ועמוס, עמ' 82.
- ¹⁵ הזיהוי של נחל זה אינו ברור. לדעת רד"ק, בעקבות רס"ג, הכוונה היא לנהר הירדן. השערה זו קשה להולמה שכן הירדן אינו נקרא נחל. לדעת דרייבר (יואל ועמוס, עמ' 77) הכוונה היא לנחל קדרון. לדעת קרנשאן "נחל השיטים" הוא שם סמלי, ולא שם של מקום ממשי, ראו: קרנשאן, לשחרר את הדמיון, עמ' 129 הערה 2.
- ¹⁶ משחק המילים שכאן הוא בשל קרבה צלילית בין שני שורשים, יש"ב שו"ב, האחד מגזרת פ"י והשני מגזרת ע"ו. משחק מילים דומה ובמשמעות זהה לזה שביואל אפשר למצוא גם בירמיהו לב לז: "וְהַשְׁבֵּתִים אֶל הַמָּקוֹם הַזֶּה וְהַשְׁבֵּתִים לְבָטָח". משחק מילים דומה אבל במשמעות הפוכה ראו למשל ירמיהו לד כב: "וְהַשְׁבֵּתִים אֶל הָעִיר הַזֹּאת וְנִלְחַמוּ עָלֶיהָ וְלָכְדוּהָ וְשָׂרְפָהּ בָּאֵשׁ וְאֵת עָרֵי הַיְהוּדָה אֲתָן שָׂמָה מֵאִין יָשֵׁב". ראו גם למשל עמוס ט יד: "וְשָׁבְתִי אֶת שָׁבוֹת עַמִּי יִשְׂרָאֵל וּבְנוּ עָרִים נְשֹׂמוֹת וְיָשְׁבוּ וְנָטְעוּ כְרָמִים וְשָׂתוּ אֶת יַיִנָם". לדעת טוב מתרגמי תרגום השבעים ערבבו בין שורשים דומים אלה. ראו: טוב, תפישה, עמ' 289-308 ובייחוד עמ' 294-295, 304.
- ¹⁷ על היחס בין פסוקי החתימה לגופו של הספר ראו: קרנשאן, יואל, עמ' 129-147.
- ¹⁸ אף תהלים סה יוצר זיקה בין נוכחות ה' לבין שפע כלכלי.